



...ЗАТИРДА
В ПАСТЕЛІ
ФАРБИ ЛІТО

Олександр Прилуцький

Черкаси



2020

ББК 84.4 (УКР 6-5)

К 78

Редактори:

Горідько Т.

Журавльова О.

Журбенко О.

Назаренко В.

Печиборщ Н.

Прилуцька І.

Шеф-редактор:

Прилуцький О.І.



К 78

...ЗАТИДА В ПАСТЕЛІ ФАРБИ ЛІТО

Олександр Прилуцький

м. Черкаси: «ІнтролігаTOP», 2020. – 124 с.

ISBN 978-617-7787-16-6

Твори друкуються в авторському редагуванні.

Часопис видано за сприяння Черкаської обласної організації «Громадська організація людей з обмеженими можливостями «День».

ББК 84.4 (Укр 6-5)

© Видавництво «ІнтролігаTOP»,
оригінал-макет, 2020

ISBN 978-617-7787-16-6

Дмитро Куштан
м. Черкаси

ЧЕРКАСЬКА ШЛЯХТА XVIII СТОЛІТТЯ: СТАРОСТИ, МАГНАТИ, ГУБЕРНАТОРИ, СЛУЖЕБНИКИ

Історія Правобережної Черкащини XVIII ст. досі залишається мало дослідженою у багатьох аспектах. Якщо проблеми соціально-релігійних взаємин, перебіг та основні дійові особи гайдамацького руху неодноразово ставали об'єктами історичних досліджень, то цього не можна сказати, наприклад, про господарсько-економічне життя цього регіону Речі Посполитої, персональний склад адміністративної верхівки, історію магнатських родів тощо.

Протягом практично всієї 2-ї пол. XVII ст. Черкащина перебувала в епіцентрі бурхливих і драматичних подій, названих згодом періодом Руїни. За контроль над цією та іншими територіями точилися численні війни між Гетьманчиною, Річчю Посполитою, Московським царством, Кримським ханством, Османською імперією. Трагічні наслідки для цих земель мали не лише військові дії, але й масове насильство переселення людей на Лівобережжя – т. зв. згони, наймасштабнішим з яких був «Великий згин» 1678–1679 рр. Підсумком цих подій стали Адріанопольський (1713) та Карловицький (1714) мирні договори. За ними Черкаське Правобережжя залишалося в складі Речі Посполитої.

ЧЕРКАСЬКЕ СТАРОСТВО

Із XV ст. Черкаси разом з прилеглими територіями були одним з головних осередків «українних земель» Великого князівства Литовського, а з 1569 р. – Королівства Польського в складі Речі Посполитої. Місто разом із повітом мали важливе військово-стратегічне, торгово-економічне значення, а також були основним форпостом колонізації земель нижче по Дніпру та на Лівобережжі. Тож не випадково адміністративно ці землі підпорядковувалися центральній владі: місто мало статус великокнязівського, згодом – «крулівського» (королівського). Намісників (старост) призначав сам монарх, прибутки йшли до королівської скарбниці. У XVI – на поч. XVII ст. Черкаське старство – одне з найкрупніших у Київському воєводстві – об'єднувало землі на Правобережжі

навколо Черкас та величезні малозаселені території до Тавані вниз по Дніпру та по басейнам рр. Сула, Ворскла, Псел, Оріль на Лівобережжі, де переважно знаходилися «дикі» мисливсько-рибальські угіддя (уходи) [6, с. 310–347; 12, с. 112–128].

Національно-визвольна війна 1648–1657 рр., воєнні дії часів Руїни фактично звели нанівець існування Черкаського староства. Лише через більш як півстоліття знову було відновлено посполиту королівську владу на теренах староства, але вже без значних лівобережних і нижньодніпровських земель, які відійшли до Московського царства за Андрушівським перемир'ям (1667) та «Вічним миром» (1686) між Річчю Посполитою та Московією. До того ж територія Черкащини мала стати «пусткою» – нейтральною територією між державами, де не лише було заборонено будівництво нових фортифікаційних споруд, але й знищувалися наявні замкові укріплення. Саме тоді, очевидно, було зрито земляну бастіонну фортецю у Черкасах («польський» замок на місці суч. Пагорба Слави).

Черкаські старости XVIII ст., на відміну від своїх попередників, отримували цю посаду спадково і пожиттєво: король лише формально затверджував призначення. Вони не перебували в місті, а здійснювали управління староством через призначених ними намісників (губернаторів), резиденція яких розміщувалась у міському замку. Як правило, посади губернаторів обіймали слуги старост, які мали шляхетське походження. Весь дохід, отриманий з господарств староства ділився навпіл: одна половина йшла старості, інша – до королівської скарбниці.

На поч. XVIII ст. посада черкаського старости належала польським магнатам Потоцьким, які з невеликими перевами урядували тут ще з 1639 р. – від польного гетьмана коронного Миколая Потоцького «Ведмежої лапи». Потоцькі походили з Малопольщі (назва – від с. Поток), у XVI–XVIII ст. – одні з найбагатших і найвпливовіших магнатів Королівства Польського та Речі Посполитої, влада яких поширювалася на Галичину, Поділля, Брацлавщину та Київщину, де вони обіймали важливі військові та державні посади. На момент остаточного повернення Правобережної Черкащини до польської Корони черкаським старостою був пан Стефан Потоцький (†1730), який перед тим одержав королівський привілей на довічне користування Черкаським староством (25.VIII.1694) [18, с. 188]. Стефан належав до примасівської гілки роду Потоцьких гербу «Золота Пиллява» (його рідний брат – примас Польщі Теодор Анджей

Потоцький). Він був одним із дев'яти дітей кам'янецького каштеляна Павла Потоцького від другої дружини Елеонори Салтикової. Окрім намісництва в Черкасах, обіймав посади підкоморія галицького, крайчого великого коронного, референдара коронного, воєводи поморського та мазовецького, маршалка надвірного коронного, старости львівського та требовлянського, був кавалером найвищої нагороди Королівства Польського – Ордену Білого Орла.

4 серпня 1721 р. С. Потоцький з дозволу короля передає Черкаське старство у володіння своєму молодшому братові Петру Яну Потоцькому (†1726) [18, s. 188], каштеляну белзькому, воєводі чернігівському, старості тишовецькому та мостівському [26, s. 465; 33, s. 808]. Вже за півтора роки (26.III.1723) П'ятр Ян віддав старство у концесію своєму зятеві пану Фаб'яну Казімежу Шанявському (1700–1734) [18, s. 188]. Фаб'ян Казімеж походив з роду польських шляхтичів Шанявських гербу «Юноша», які вийшли з Луковської землі (Північно-Східна Малопольща). Він був єдиним сином Казімежа Шанявського, підчашого троцького, старости пйотровського та Софії з Жуховских. Народився в Литві неподалік м. Вільно, після смерті батьків знаходився під опікою дядьків (братів батька). У 1720 р. разом із двоюрідним братом здійснив закордонну поїздку, під час якої, зокрема, відвідав Париж. Вже у 23 роки був старостою городовим сохачевським, згодом – радзіцьким. Приблизно в цей же час молодий шляхтич одружується із Елеонорою з Потоцьких, донькою магната Петра Яна Потоцького. У якості приданого і отримав Черкаське старство. Згодом Ф.К. Шанявський поступив на військову службу: ротмістром панцерної хоругви армії коронної, згодом – п'ятигорської кінної хоругви армії литовської. Вочевидь, не без сприяння впливових родичів дружини у 1732 р. одержав посаду ловчого великого литовського. Фаб'ян Казімеж володів маєтностями у Люблінському, Сандомирському та Мазовецькому воєводствах, мав палац у Варшаві, утримував надвірну музичну капелу [25].

Ф.К. Шанявський залишився черкаським старостою на правах посесора й після смерті тестя П.Я. Потоцького у 1726 р. Фактичним же спадкоємцем староства став племінник покійного Антоній Міхал Потоцький (1702–1766), який отримував 1/4 доходів з цієї частки королівщини. Він був сином Александра Потоцького, воєводи смоленського від другої дружини Терези Тарло. Змолоду ріс під опікою свого дядька примаса Польщі Теодора Анджея Потоцького. Обіймав посади підстолія великого литовського, потім воєводи

белзького, старости гузовського, грабовецького, кременецького. У 1730–31 рр. був послом польського сейму та короля Августа II Сильного до російської імператриці Анни Іоаннівни, з якою мав приязні стосунки: вона навіть зробила його кавалером найвищої російської нагороди – ордену Св. Андрія Первозванного [24].

22 листопада 1734 р. черкаський староста Ф.К. Шанявський помирає. Через пів року (23.VI.1735) новообраний польський король Август III Фрідріх передає Черкаське старство лояльному до себе литовському князю Павелу Каролю Сангушку (А.М. Потоцький підтримав його суперника в боротьбі за польську корону Станіслава Лещинського). Так завершилося майже 100-літнє панування у Черкасах магнатів Потоцьких. Сангушки мали законні претензії на Черкаське старство, адже їхній предок князь Димитр Федорович Сангушко вже обіймав цю посаду за литовських часів (у сер. XVI ст.). Рід мав дуже знатне походження – був відгалуженням династії великих литовських князів Гедиміновичів (назва – від імені родоначальника Сангушка Федоровича, правнука Гедиміна). За іншою версією вели рід від литовського князя Любарта Гедиміновича, володаря Волині у XIV ст. (звідси іноді вживане прізвище-придомок «Любартовичі»). Спочатку його представники сповідували православну віру, з XVII ст. ополячилися і перейшли у католицизм. Користувалися гербом «Погонь литовська». У період, що розглядається, представники роду постали впливовими державними і військовими діячами Речі Посполитої, одними з найбагатших земельних магнатів.

Новий черкаський староста Павел Кароль Сангушко (1680–1750) (Рис. 1: 1) походив із ковельської гілки роду князів Сангушків, був молодшим сином старости суразького Героніма Сангушки та його дружини Констанції Сапежанки. Рано залишився без батька, тож зростав під опікою своїх дядьків Францішека Стефана та Леона Базилія Сепегів. Обіймав посади великого стольника литовського, підскарбія надвірного литовського, також був старостою кременецьким. Володів маєтностями на території суч. Польщі, Литви, Білорусії та України (на Волині). Після смерті короля Августа II Сильного навіть був одним із претендентів на польський престол. Згодом підтримав кандидатуру сина покійного монарха – майбутнього короля Августа III Фрідріха. За лояльність, окрім Черкаського старства, отримав посаду маршалка великого литовського [30].

Із передачею старства новим власникам пов’язана інвентаризація, що відбулася у 1736 р. В цьому документі, який

зберігся серед інших господарчих паперів у Славутському архіві князів Сангушків, міститься, зокрема, опис тодішнього Черкаського замку. Судячи з цього опису, він більше нагадував звичайнісіньке феодальне помістя, ніж фортифікаційну споруду. Територія замчища була оточена частоколом із соснових паль, в'їзд з напільногого боку – через дерев'яні ворота, на подвір'ї розташовані споруди із дерева: будинок із сінями і світлицею з кахляною піччю, кухня з пекарнею, стайня і невеликий шпихлір (продуктова комора) [17, с. 46–47].

Керував П.К. Сангушко Черкаським старостством недовго: 12 березня 1739 р. за згоди короля передав його в управління своєму старшому синові Янушу Александру (Рис. 1: 3). Матір'ю Януша Александра Сангушка (1712–1775) була друга дружина Павела Кароля княжна Маріанна з Любомирських (Рис. 1: 2). Він обіймав посади мечника великого литовського, маршалка надвірного литовського. Окрім Черкаського, від батька отримав староство Кременецьке та успадкував українські отчизні маєтності (Острозьку ординацію). Я.А. Сангушко не брав активної участі в суспільному та політичному житті, натомість полюбляв банкети й паради, не жалів грошей на розвиток і фундацію католицьких храмів і монастирів. Мав славу гульвіси й п'яниці, більшість часу проводив у своїй волинській резиденції в Дубенському замку [28]. В Черкасах керували його намісники-губернатори. За документами Славутського архіву відомі прізвища при наймні двох із них. Перший – пан Янішевський, згаданий у господарських документах за 1741–1746 рр. як «губернатор староства Черкаського» [23, с. 162–163]. Другим губернатором (з 1750 р.) був пан Міхал Ростковський, який фігурує в інвентарі староства, що проводився напередодні призначення на посаду [23, с. 165].

Черкаським старостством Я.А. Сангушко керував 13 років, допоки у 1752 р. не передав його в управління молодшому брату Юзефу Пауліну (Рис. 1: 5) [18, с. 189]. Юзеф Паулін Сангушко (1740–1781) – старший і найулюблініший син князя Павела Кароля від третьої дружини Барбари Уршули з Дуніних (Рис. 1: 4). Йому виповнилося лише 12 років (!), коли отримав посаду черкаського старости. Втім, нічого дивного – в чотирнадцять він був обраний депутатом на вальний сейм, а згодом отримав посаду маршалка надвірного литовського [29]. Згідно з Тарифом подимного податку Київського воєводства 1754 р., до Черкаського староства, окрім міста Черкаси, належали прилеглі села: Дахнівка, Свидівок, Руська Поляна, Секава (суч. Червона Слобода), Змагайлівка

(зараз у межах Черкас), а також два ключі: Білозірський та Ломоватський. До Білозірського відносилися м-ко Білозір'я, с. Дубіївка, Хацьки, Степанки, Бузуків, Вергуни, Нечайївка. До Ломоватського – м-ко Ломовате (суч. с. Сагунівка), с. Худяки, Талдики (суч. с. Худяки), Чорнявка, Думанці, Леськи [16, с. 95–96].

За старостування Ю.П. Сангушки на посаді черкаського губернатора зустрічаємо все того ж пана Михала Ростковського. У квітні 1758 р. черкаський губернатор доповідав владі про напад на землі Черкаського староства гайдамацького загону, очолюваного отаманом Мамаєм [15, с. 489]. Того ж року, як «господин Рестковски, губернатор княжества Черкасского», він згадується в донесенні мошенського адміністратора пана Ринкевіча: під час облоги гайдамаками замку в Мошнах Ростковський надіслав сусідам збройну підмогу – 18 кінних надвірних козаків [5, с. 354–355]. В спогадах черкаських старожилів, зібраних у 1845 р., є свідчення, що черкаський губернатор М. Ростковський («Росковський») загинув від рук гайдамаків ще напередодні Коліївщини: його застрелили в Руській Поляні при спробі захистити від розбійників місцевого корчмаря-орендаря [8, с. 241].

Обіймав посаду черкаського старости Юзеф Паулін впродовж 10 років, а 2 серпня 1762 р., передав його у концесію своєму молодшому братові Героніму Янушу (з 17.III.1775 р. – пожиттєвий власник староства) [18, с. 189]. Геронім Януш Любартович Сангушко (1743–1812) (Рис. 1: 6) – останній староста черкаський (з 1762 по 1793 рр.). Він рано залишився без батька, тож виховувався разом із братами при дворі матері Барбари Уршули в м. Любартів (Польща). В 19 років, коли молодий князь очолив Черкаське старство, він також отримав чин генерал-майора (!) військ королівських. З 1775 р. призначений воєводою волинським [31]. Князь Г.Я. Сангушко найдовше з-поміж інших черкаських старост обіймав цю посаду – 31 рік (!). За його управління двічі проводилася ревізія староства: у 1765 та 1789 рр. [4, с. 1, 236].

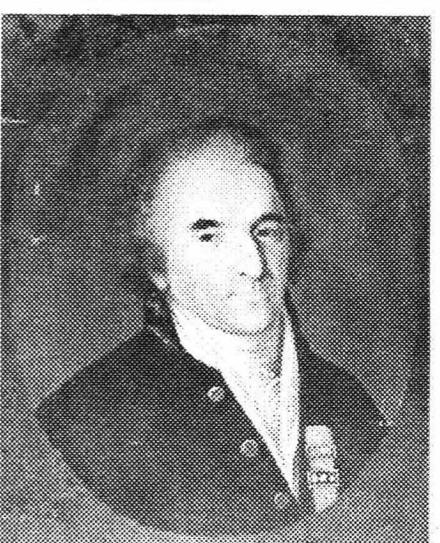
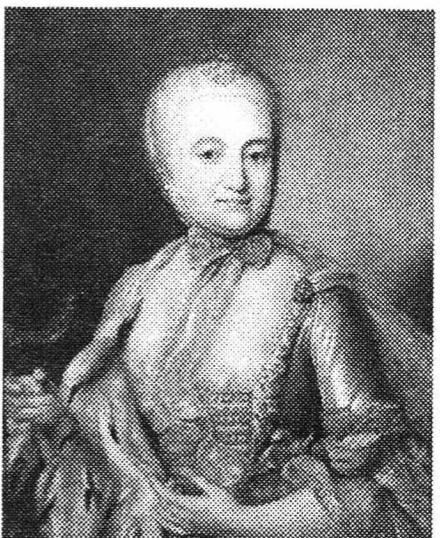
Згідно з люстрацією 1765 р., Черкаський замок розташувався на горі неподалік Дніпра (суч. Пагорб Слави), до нього вів дерев'яний міст, перекинутий через рів. Замкова брама виготовлена з дубового дерева, замикалася подвійними воротами. Стіни замку споруджено з дубових паль. Обабіч брами в стінах розташовано бійниці, а з боків – дві невеликі вежі для козацької сторожі. Третя вежа розташувалася з протилежного від входу до замку боку, обернутого до Дніпра. Посередині двору, перед вежею – будівля

резиденції черкаського губернатора. Її збудовано із соснового дерева, дах критий старою соломою. При вході з ґанку містилися сіни, по обидва боки від яких – кімнати з кахляними печами. Кімнати мали вікна, а одна з них – два алькезі. Коло будинку викопано погріб. Інші дерев'яні споруди розташовані по периметру подвір'я: прибудована до брами хатинка з вікнами без печі, крита ґонтом, землянка для козаків і арештантів із солом'яною стріхою, возівня, стайня, зерносховище на стовпах, прибудована до стіни замку хата на для челяді. В описі згадано також підземний хід, укріплений деревом, що вів попід палями у місто [4, с. 1–3]. У самому місті на той час було 455 будинків. Порівняно із сер. XVII ст. (блізько 1000 будинків), внаслідок Руїни та згонів кількість жителів Черкас на сер. XVIII ст. скоротилася більш ніж наполовину. В цій люстрації згадується новий черкаський губернатор пан Александр Пенчельський [4, с. 8; 33, с. 808]. Наступного 1766 р. Пенчельський став відомий тим, що написав листа наміснику Мотронинського монастиря ієромонаху Гавріїлу із суворою вимогою не відвертати мешканців староства від унії до православ'я та не підбурювати народ до бунту [1, с. 417–424].

За старостування Г.Я. Сангушкі відбулося повстання Коліївщина (1768). Як свідчать документи, місто і замок в Черкасах були захоплені гайдамаками без бою, а поляки – служебники старости – втекли із родинами до Російської імперії (на лівий берег Дніпра). Зокрема, губернатор А. Пенчельський перебував у м-ку Іркліїв, звідки писав листи до запорозького кошового отамана Петра Калнишевського. Із них дізнаємося, що черкаський губернатор мав приязні та ділові стосунки із запорожцями: поставав на Стару Січ дранку та будівельний ліс. Також намісник старости розповідає про початок народного повстання й описує наслідки нападу гайдамаків на Черкаси і староство. Самого Пенчельського колії пограбували в грошах і пожитках на 3 тис. руб. [7, с. 382–384, 387–388]. У Славутському архіві князів Сангушків серед господарських документів зберігався реєстр особистого майна Пенчельського, яке пропало в Черкаському замку під час Коліївщини, і було списане у 1772 р. [23, с. 228]. У спогадах місцевих старожилів цей губернатор залишився, як «пан Сельський» [8, с. 242, 251–252, 255].

Судячи з люстрації 1789 р., Черкаський замок мало змінився за майже чверть століття. Він стояв там само: на пагорбі, окопаному ровом. Стіни замку, як і раніше, було зроблено зі старих дубових паль, частково – з нових соснових. До дитинця вів міст, перекинутий через рів. Замкова

Рис. 1



1	2
3	4
5	6

Рис. 2



1	2
3	
5	4



Рис. 3



1	
4	
5	3



брама дерев'яна, оббита гатами. На її другому поверсі містилася кімната без печі з двома вікнами. На відміну від попереднього опису, не згадано оборонних веж. Як і раніше, центральне місце на замчищі займала резиденція губернатора – такий собі провінційний «палац», збудований, судячи з опису, в архітектурному стилі, притаманному класицизму кін. XVIII ст. Це комплекс будівель, який складався з будинку, двох флігелів по краях та вбудовано-прибудованих господарчих споруд (кухні, льохи, комори). Фасадом споруда обернута до центрального майданчика замчища. При вході до основного будинку – ганок з колонами, який веде до сіней. Із сіней по одну й другу сторони – анфілади з трьох кімнат. Будівля двоповерхова, дах крито ґонтом, кімнати мають вікна й алькови. Решта замкових споруд також збудовані з дерева і розташовані по периметру подвір'я: двоповерховий будиночок з критим дранкою дахом для козаків і жовнірів, новозбудовані комори-шпиҳліри, криті гатами, стайні та возівня. Згадується також підземний хід, облицьований деревом, який вів від резиденції за межі замчища. У результаті перебудови замку після подій Коліївщини на його подвір'ї з'явилася новозбудована католицька каплиця – перша в Черкасах неправославна культова споруда (до цього у місті існували лише два православні храми: Миколаївська церква на території колишнього «литовського» замку та Святотроїцька на Подолі). Каплицю зведенено із дерев'яних дощок і крито ґонтом. Поруч із нею – погріб-льодник із коморою зверху та криниця. Перед замком (за ровом) стояла садиба коменданта, до якої належали такі споруди: будинок, пекарня, склад з навісами та гумно [4, с. 248–250]. У цьому ж тексті зустрічаємо ще одного старостинського урядника – писаря та підскарбія Черкаського староства пана Адама Мяновського [4, с. 236, 246].

Після подолання наслідків Коліївщини, у 1780-х рр. відзначається господарсько-економічне піднесення староства. Так, наприклад, якщо за 1764 р. Черкаське старство отримало сумарний дохід майже 64 тис. злот. [4, с. 8], то перед 1788 р. він подвоївся – 132,5 тис. злот. [4, с. 243–244]. За цей же період кількість будинків у Черкасах зросла більш як на сотню – до 561. З'явилися нові господарчі та населені пункти: фольварк Янківка, село Геронімівка (названо на честь старости Героніма Януша [13, с. 614]) та ін. Старостинське господарство було багатим на ліси. У спогадах старожилів про події Коліївщини згадується служебник черкаського старости лісничий пан Жуковський [8, с. 255]. Також староство славилося тваринництвом, особливо роз-

веденням породистих коней [33, с. 808]. Князь Сангушко ініціював влаштування торгівельних ярмарків у Черкасах і Ломоватому [13, с. 619–620].

Г.Я. Сангушко був противником прийняття королем Станіславом II Августом Конституції 3 травня 1791 р. Після на-
буття чинності «Акту про вільні королівські міста», за яким
у Черкасах (разом з Білозір'ям і Ломоватим) впроваджувало-
ся місцеве самоврядування, погодився не втручатися в роботу
обраного уряду, при умові сплати податків на рівні 1789 р.
Разом із Магдебурзьким правом колишні королівські міста
отримали офіційні герби, зокрема, Черкаси – із зображенням
озброєного списом польського воїна, який скаче на коні у
сріблому полі [11, с. 134].

18 серпня 1791 р. відбулися вибори до Черкаського ма-
гістрату, на яких було обрано урядників [3, с. 525–527]. Судячи з персонального складу, ключові посади дісталися
етнічним полякам, переважно шляхетського походження.
Так, найвищу посаду – директора (голови) магістрату – от-
римав підчаший київський, пан Антоній Войцех Прушинь-
ський, який походив зі знаного в Київському воєводстві
шляхетського роду, до того ж був родичем черкаського ста-
рості (із роду Прушинських була остання дружина кня-
зя Г.Я. Сангушки Анна). На місце президента (бургомістра)
міста Черкаси обрали пана Францішека Паціну. Він був
службником князя Сангушки: як Франц Кощелецький
Паціна, полковник староства черкаського (коменданта?), зга-
дується в документах 1766–68 рр. [1, с. 428; 7, с. 388–389]
(він же – «полковник замковий Паціна Францишек» у пе-
реказах старожилів про події Коліївщини [8, с. 242–243,
255]). Намісником від магістрату в Білозір’ї став пан Аугу-
стин Радзевіч, в Ломоватому – пан Антоній Пьоторовський.
Проте за кілька місяців екс-староста Сангушко визнав не-
дійсним муніципальний уряд і містяни звернулися зі скар-
гою до короля.

Усе повернулося нанівець після скасування Конституції з початком польсько-російської війни 1792 р. та Другого розділу Польщі (1793), в результаті якого Волинь, Поділля та Київщина (в т. ч. Черкаси) відійшли до складу Російської імперії. Через участь у Торговицькій конфедера-
ції, діяльність якої привела до чергового розділу Польщі, Геронім Януш отримав від імператриці Єкатерини II чин
генерала-поручника російської армії. Ще на поч. XIX ст.
він зберігав економічну присутність у Черкасах: на пла-
ні міста 1800 р. територія колишнього Черкаського замку
(суч. Пагорб Слави) позначена, як «Замок і всередині нього

будівлі, що належать князя Сангушки економії» [9, с. 81, рис. 139: А5].

Останні роки життя (помер 1812 р. від апоплексично-го удару) послідній черкаський староста провів у своїй волинській резиденції в м. Славута. Там займався розведенням породистих коней (серед них – нащадки черкаського табуна), полюванням, сприяв розвитку музики та театру, а також зібрав багату колекцію живопису, бібліотеку, та упорядкував великий Славутський архів князів Сангушків [31].

МОШЕНСЬКИЙ ТА БІЛОЗІРСЬКИЙ КЛЮЧІ

З кін. XVI ст. на території Черкаського повіту починає формуватися магнатське землеволодіння. Впливові литовсько-русські й польські шляхетські роди (Вишневецькі, Конецпольські, Даниловичі) поступово скуповують маєтності черкаських зем'ян, не гребуючи при цьому і наглим захопленням земель. Значними маєтностями на Черкащині колись володіли магнати князі Вишневецькі, яким понад 50 років (у 1559–1594 та 1620–1639 рр.) належала посада черкаського старости. Втративши більшу частину своєї величезної латифундії – Вишневеччини – на Лівобережжі, яка за умовами Андрушівського перемир’я (1667) та «Вічного миру» (1686) відійшла до Московського царства, на території Правобережної Черкащини залишилися їх маєтності в районі Мошен і Білозір’я (нині – Яснозір’я), котрі згодом стали центрами однайменних ключів.

На поч. XVIII ст. їх власником був князь Януш Антоній Вишневецький (1678–1741), каштелян краківський. Він належав до «старшої» гілки литовсько-русських князів Вишневецьких (Корибутів Вишневецьких) гербу «Корибут». За генеалогічною легендою вони, начебто, походили від великих литовських князів Гедиміновичів, насправді ж були гілкою волинсько-подільських князів Несвізьких-Збаразьких (нащадків турово-пінських Рюриковичів), від яких відокремилися на поч. XVI ст. і отримали назву за родовим гніздом м. Вишнівець на Волині. Януш Антоній (Рис. 2: 1) – старший син князя Костянтина Кшиштофа Вишневецького та його другої дружини Анни Ходоровської. Він приходився праправнуком черкаському старості поч. XVII ст. князю Костянтину Костянтиновичу Вишневецькому й успадкував маєтності, які до часів Хмельниччини та Руїни належали далекому родичеві Єремії Вишневецькому, але вже без лівобережної Вишневеччини (хоча номінально писався, як

«граф на Лубнах і Ромнах»). На правобережжі Черкаського повіту Я.А. Вишневецький залишився «паном на Мошнах і Білозір'ї» [34, с. 739; 42, с. 574]. Ці землі коло Черкас, які десятиліттями перебували в епіцентрі військових дій між Річчю Посполитою, Гетьманщиною, Московією та Османською імперією, пережили «Великий згін», і на кін. XVII ст. являли собою справжню пуску. Януш Антоній разом із братом гетьманом великим литовським Міхалом Сервацієм (†1744) стали останніми нащадками чоловічої статі колись могутнього магнатського роду Вишневецьких, тож черкаські маєтності через його доньку Францишку Уршулу (Рис. 2: 2) перейшли до магнатського дому Радзивіллів [13, с. 621; 34, с. 739].

Княгиня Францишка Уршула Радзивіллова (з Вишневецьких) (1705–1753) – перша жінка-драматург у Речі Посполитій. Її матір – Теофілія Лещинська – родичка польського короля поч. XVIII ст. Станіслава I Лещинського. У 1725 р. Францишка Уршула – остання спадкоємиця князівського роду Вишневецьких – вийшла заміж за Міхала Казимежа Радзивілла. Після смерті батька їй дядька принесла чоловікові значні родові маєтності на території Волинського, Брацлавського та Київського воєводств, зокрема, і коло Черкас. Померла 1753 р. в Новогрудку, похована поруч із чоловіком у родовій усипальниці Радзивіллів, в крипті костелу Тіла Господнього у Несвіжі [41; 42, с. 574].

Новий власник Мошенського та Білозірського ключів Міхал Казимеж Радзивілл на прізвисько «Рибонька» (1702–1762) походив із несвісько-олицької лінії знатного литовського роду Радзивіллів гербу «Тромби», князь Священної Римської імперії (Рис. 2: 3). Був сином канцлера великого литовського Кароля Станіслава Радзивілла та княжни Анни Катахини Сангушківни, старшої сестри черкаського старости Павела Кароля Сангушка. Обіймав посади каштеляна троцького та віленського, гетьмана польного литовського. З 1744 р. – воєвода віленського та гетьман великий литовський, впливовий магнат часів Речі Посполитої [19]. За першою дружиною в посаг отримав землі коло Черкас, які раніше належали князям Вишневецьким. Родинні зв'язки із Сангушками, очільниками староства (племінник Павла Кароля, двоюрідний брат Януша Александра та Юзефа Пауліна) сприяли утриманню та примноженню цих маєтностей. Згідно з Тарифом подимного податку Київського воєводства за 1754 р., до Мошенського ключа належали: м-ко Мошни, сс. Будище, Тубільці, Хрестатик, Сокирна, до Білозірського – м-ко Білозір'я (суч. с. Яснозір'я), сс. Березняки, Бай-

бузи, Пливаки, Кумейки, Шелепухи [16, с. 93–96]. Міхал Казимеж являвся поборником католицтва. У Мошнах разом із сином Каролем Станіславом збудував костел Різдва Пресвятої Богородиці на місці старого, закладеного ще сто років тому князем Єремією Вишневецьким.

Вище вже згадувався мошенський намісник (губернатор) пан Ринкевич, який доповідав князю Міхалу Казимежу про напад загону гайдамаків (отамана Мамая?) на Мошни, що стався 19 червня 1758 р. (у публікації помилково – 1768 р.) [5, с. 353–355]. Наприкінці його донесення читаємо: «И от Вашей велиможности, моему добродееви доношу, что старство Черкасское (...) совсем разорено і зажжено от гайдамаков» [5, с. 355].

У 1764 р. донька М.К. Радзивілла від першого шлюбу з Францишкою Уршуллою Вишневецькою Теофіла Констанція (Рис. 2: 4) вийшла заміж за пана Ігнація Фелікса Моравського (1744–1790) і принесла їому в якості приданого Мошенський і Білозірський ключі [34, с. 739]. Ігнацій Фелікс (Рис. 2: 5) походив з роду польських шляхтичів Моравських гербу «Домброва», вихідців з Мазовії. Він був сином Михала Моравського, скарбника нурського та Катажини Мировицької. Із княжною Радзивіллівною Ігнацій Фелікс познайомився в резиденції магнатів у м. Несвіж. На той момент він був офіцером (корнетом від гусарії) надвірної міліції Радзивіллів. Саме в той час, як між молодими людьми спалахнув роман, на територію Речі Посполитої вторглися російські війська, які прийшли на допомогу партії Чарторийських для обрання новим польським королем Станіслава Понятовського. Спротив їм чинила частина шляхти, на чолі якої стояв брат Теофіли Констанції князь Кароль Станіслав Радзивілл на прізвисько «Пане Коханку». Під Слонімом, де росіяни розбили приватну армію Радзивілла, княжна, нібито, впала у ноги старшому брату і попросила дозволу одружитися із молодим 20-річним офіцером. Кароль Станіслав на це відповів: «Хай вас лихо візьме!» – він категорично противився цьому нерівному шлюбу, тим більше, що жених був на 6 років молодший від нареченої. Врешті-решт молодята змушені були втекти до Львова і там таємно одружитися. З часом рідні змирилися з таким вибором княжни. Завдяки протекції впливових родичів І.Ф. Моравський зробив близьку військову кар’єру: обіймав посади писаря войського литовського, маршалка Трибуналу литовського, дослужився до чина генерал-лейтенанта, став кавалером найвищої урядової нагороди – Ордену Білого Орла [27; 43].

Шлюб Теофіли Констанції з Моравським, всупереч очікуванням більшості, виявився міцним і щасливим. Вони мали сина Кароля та двох доньок: Дукляну й Катажину. Пані Моравська була освіченою жінкою свого часу, авторкою «Щоденника», в якому описала подорож Європою у 1773–74 рр. Під час мандрівки вона побувала в Берліні, Бадені, Парижі, Празі, Дрездені, Венеції, зустрічалася із Папою в Римі, бачила розкопки античних міст Помпей та Геркуланума [27].

Напередодні повстання Коліївщина Ігнацій Фелікс насаджував униатство на своїх землях, через що переслідував православного священика мошенської церкви Теодора Кленіцького [13, с. 621]. У 1766 р. на нього за утиски скаржилися монахи Мошногірського монастиря [1, с. 152]. В документах за той самий рік згадується намісник Моравського – мошенський губернатор пан Єжи Подгородецький, який фігурує у переписці, що стосувалася ув'язнення монахів і захоплення майна Мошногірського монастиря униатським офіціалом паном Мокрицьким (Мокшицьким) [1, с. 531–539]. Після 1775 р. І.Ф. Моравський продає свої черкаські маєтності власнику Смілянщини князю Францішеку Ксаверію Любомирському [13, с. 621; 34, с. 739].

СМІЛЯНЩИНА (СМІЛЯНСЬКИЙ, ВІЛЬШАНСЬКИЙ, ГОРОДИЩЕНСЬКИЙ ТА МЛІЇВСЬКИЙ КЛЮЧІ)

Другими після Вишневецьких за багатством на Черкащині в 1-й пол. XVII ст. були польські магнати Конецпольські. Вони зосередили в своїх руках землі, розташовані переважно на Правобережжі: в басейнах рр. Вільшанка та Тясмин [10, с. 532–535]. На поч. XVIII ст. ці маєтності неподалік Черкас (Жаботин, Мліїв, Городище, Сміла, Лебедин та ін.) належали пану Яну Александру Конецпольському (1635–1719) (Рис. 3: 1). Він походив із роду польських шляхтичів Конецпольських гербу «Побуг», які вийшли із Серадзької землі біля кордону із Малопольщєю (назва – від с. Конецполе). Був сином воєводи бельського Кшиштова Конецпольського та Констанції Станіславської, приходився племінником засновнику родових латифундій гетьману великому коронному Станіславу Конецпольському (I). Я.А. Конецпольський обіймав посади старости балинського та серадзького, був ротмістром королівським, згодом – конюшим великим коронним. У 1704 р. призначений воєводою брацлавським, у 1710 р. – серадзьким [21].

Значні землеволодіння на Поділлі, Брацлавщині та у Черкаському повіті Ян Александр успадкував від двоюрідного небожа, подільського воєводи Станіслава Конецпольського (II). Це зробило його найбагатшим магнатом у Речі Посполитій на межі XVII–XVIII ст. Його черкаські маєтності на той час стояли безлюдними через трагічні події Руїни та згонів, тож постало питання відновлення латифундії. Відродження і залюднення Сміли, наприклад, пов’язані з діяльністю намісника Конецпольського, якогось пана Роговського [36, с. 881].

Магнат був одружений на Ельжбеті Жевуській, але дітей не мав, тож із його смертю у 1719 р. рід магнатів Конецпольських згас, а спадщина дісталася родичам шляхтичам Валевським [36, с. 881].

У 1727 р. колишні маєтності Конецпольських біля Черкас – землі біля Сміли, Вільшани, Городища, які стали осередками однайменних ключів – придбав у шляхтичів Валевських князь Єжи Александр Любомирський (бл. 1669–1735). Він був нащадком шляхетних польських магнатів Любомирських гербу «Дружина» (відмінна «Шренява»), які походили з Малопольщі (назва – від с. Любомеж). Їх представники почали відігравати значну роль у політичному житті Речі Посполитої з кін. XVI ст., коли, породичавшись із впливовими князівськими і магнатами родами, стали сенаторами та отримали титул князів Священної Римської імперії. Єжи Александр (Рис. 3: 2) – старший син князя Александра Любомирського, старости Переяславського і сондецького та Катажини Анни Сапежанки. Від батька успадкував місце старости сондецького, також був старостою Ягорлицьким. Служив у війську, де обіймав посаду ротмістра панцерного, згодом – обозного коронного. Із 1729 р. – воєвода сандомирський [22].

Любомирський силою відібрав у своїх конкурентів магнатів князів Яблоновських Мліївський ключ, який ті, разом із Жаботинським, привласнили ще за Конецпольських. Більшість часу князь проживав у своєму палаці в Варшаві, де й помер у 1735 р. Землі в Черкаському повіті успадкував Станіслав Любомирський (Рис. 3: 3) – син Єжи Александра від першого шлюбу з Йоанною фон Штарцгаузен.

Станіслав Любомирський (1704–1793) на сер. XVIII ст. вважався одним із найбагатших людей Речі Посполитої, адже крім черкаських маєтностей успадкував від батька величезні землеволодіння на Волині, Поділлі, Брацлавщині та Київщині, навіть був претендентом на королівський трон. Обіймав посади старости сондецького, ситихівського, підстолія корон-

ного, воєводи брацлавського. У 1772–1785 рр. був воєводою київським [38].

С. Любомирський став наступним власником Смілянського, Вільшанського, Городищенського та Мліївського ключів. Станом на 1754 р. до них входили такі населені пункти. До Смілянського – м. Сміла, м-ка Капустина Долина, Костянтинівка, Балаклія, с. Лебедин, Ташлик, Макіївка, Матусів, Райгород, Телепине, Мале Старосілля. До Вільшанського – м-ко Вільшана, с. Тарасівка, Гнилець, Моринці, Пединівка, Кирилівка, Будище, Петрики, Журавка, Лебединці. До Городищенського – м-ко Городище, с. Валіва, В'язівок, Хлистунівка, Черепин, Орловець. До Мліївського – м-ко Старий Мліїв (суч. с. Старосілля), с. Новий Мліїв (суч. Мліїв), Деренковець [16, с. 90–92].

Центром цих маєтностей князя Любомирського стало місто Сміла, а об'єднані у латифундію ключі отримали назву «Смілянщизна». На поч. 1740-х рр. в Смілі на березі р. Тясмин за його наказом будується дерев'яно-земляна бастіонна фортеця, оточена ровом (зараз – територія старого «польського» цвинтаря). При Любомирських на Смілянщині насаджувалося католицтво та уніатство, зростав релігійний тиск на місцеве православне населення. Більшість часу князь проживав на Волині, Смілянщизною ж керували його намісники (губернатори або комісари).

Вже у 30–40-х рр. XVIII ст. в регіоні набув обертів гайдамацький рух. Так у 1736 р. під час нападу загону гайдамаків на м. Паволоч (Житомирщина) була вбита дружина смілянського губернатора Войцеха Буяльського Маріанна з Себастьяновських. Той самий Буяльський у 1740 р. організував наїзд смілянських надвірних козаків на Чигиринське старство, яке належало магнатам Яблоновським, в результаті якого ті спричинили велике розорення місцевим селянам. А от у 1742 р. постраждав сам губернатор В. Буяльський: був пограбований розбійниками біля м-ка Вільшана [2, с. 257, 262, 288, 311–312, 343–344]. Наступний смілянський намісник Єжи Добжанський допоміг схопити ватажка гайдамаків мліївського сотника Харка, який тероризував округу (згодом того було страчено). Цей самий пан Добжанський за наказом князя Любомирського збудував католицьку каплицю Св. Барбари на Замковій горі в Смілі [36, с. 881]. У 1761 р. Станіслав Любомирський, який почав страждати на психічні розлади, призначив новим смілянським губернатором авантюриста пана Волинецького, хоча це місце вже посідав Юзеф Вонж, якому сини князя наказали не допускати новопризначеного службени-

ка. Волинецький, заручившись підтримкою городових козаків на чолі з ротмістром Темберським, розпочав атаку на Смілянський замок, який боронили надвірні козаки під проводом дружини Ю. Вонжа (той саме був відсутній). Нападники вдалися до підступних дій: вишикували перед собою жінок захисників замку, але коли оборонці все ж відкрили вогонь, змушені були відступити [36, с. 882].

У 1766 р. на релігійному ґрунті стався безпредecedентний за жорстокістю випадок у Млієві. Через незгоду із призначенням нового священика Василя Гдишицького (нібито уніата), прихожани церкви Успіння Пресвятої Богородиці вирішили сковати церковне начиння. Місцевий старійшина Данило Кушнір взяв на себе сміливість узяти з престолу особливу церковну реліквію – чашу-дарохранительницю. Новопризначений священик звинуватив того у святотатстві, до того ж обмовив його: нібито бачив, як Данило ходив із дарохранительницею в корчму і пив з неї горілку. Заручившись підтримкою свого батька протопопа мошенського і черкаського Атанасія Гдишицького (теж нібито уніата) та смілянського губернатора Юзефа Вонжа, мліївський священик запроторив Д. Кушніра до в'язниці Смілянського замку. Після кількох місяців за гратами владарі вирішили стратити Кушніра. За сфабрикованими звинуваченнями старого було скарано у польському військовому обозі під м-ком Вільшана 29 червня 1766 р. Данило Кушнір помер у страшних муках: йому обв'язали руки паклею, облили смолою і підпалили, а після довгих страждань відтяли голову [1, с. 393–401; 14].

Накопичення усіх цих соціально-релігійних проблем врешті-решт через кілька років вилилося у масове народне повстання Коліївщина, яке прокотилося і Смілянщину. Зокрема, гайдамаки захопили і спалили Смілянський замок. Не встигли мешканці регіону отяmitися від наслідків повстання, як наступного 1769 р. на Смілянщину вторглися татари, які перед тим напали на російську Нову Сербію (суч. Кіровоградщина) [36, с. 882].

Проблеми із психікою володаря Смілянщини Станіслава Любомирського привели до марнотратства та захоплення грою в карти. Його сини звернулися до польського короля, аби усунути батька від управління маєтками і оформити над ним опікунство, що і відбулося 1770 р. Черкаські маєтності дісталися братам Францішку Ксаверію та Михалу Любомирським. Францішек Ксаверій Любомирський (1747–1819) при розподілі родинних земель отримав Мліївський ключ, решту ключів викупив у 1776 р. в свого молодшого брата Михала. Також придбав у пана Моравського Мошенський ключ і до-

лучив його до Смілянщини. Із князем Ф.К. Любомирським пов'язані відродження й розбудова цих маєтностей, які значно постраждали під час Коліївщини. Францішек Ксаверій зосередив у своїх руках величезну латифундію, яка нараховувала 9 міст і містечок, 179 сіл, у яких проживало 100 тис. душ мешканців. За його часів (у 1770–80-х рр.) в Смілянщині постало 48 нових слобід. Князь залишив слід в топоніміці Черкащини: його ім'ям назване с. Ксаверове (Городищенський р-н), ім'ям батька – с. Станіславчик (Шполянський р-н), від родового прізвища – с. Любомирка кол. Чигиринського повіту (зараз Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.), а іменем другої дружини магната Теофіли (Текли) з Ржевуських названо с. Теклине коло Сміли [13, с. 641–642, 651, 695]. На відміну від своїх попередників, князь проживав у столиці своєї латифундії – в м. Сміла. У 1773 р. за клопотання Люблини Любомирського місто отримало Магдебурзьке право і герб – ініціали Францішка Ксаверія «Х» (Xavier) та «L» (Lubomirski) на червоному щиті. Також магнат активно сприяв поширенню католицизму в своїх землях: в Смілі на місці зруйнованої каплиці у 1777 р. власним коштом збудував костел Св. Франциска Ксаверія, а також сприяв фундації у 1783 р. монастиря ордену капуцинів [36, с. 882–883].

Прославився Ф.К. Любомирський також багатьма злими вчинками і зажив слави великого гульвіси. Він утримував своїм коштом особисту армію надвірних козаків, які звалися «зеленцями» (за кольором жупанів) і здійснювали наїзді на сусідів. Особливо жорстоке протиборство точилося з чигиринським старостою Антонієм Барнабою Яблоновським за спірний Жаботинський ключ. Любомирський не раз особисто брав участь у «війнах» із сусідом. Так, одного разу, коли йшов у атаку зі своїми «зеленцями», куля збила йому з голови капелюха [36, с. 882–883; 37, с. 724–725].

У 1777 р. Францішек Ксаверій Любомирський перейшов на службу до російської армії, де дослужився до чину генерала-майора. За часів служби в царському війську раптом став захисником православ'я: замінював уніатські церкви на православні, закладав нові храми і монастирі, закликав Петербург до утворення православної єпархії в Україні. У 1787 р. князь продав Смілянщину фавориту російської імператриці Єкатерини II князю Григорію Потьомкіну за 20 млн. злот. Цей крок князя Любомирського не зовсім зрозумілий, адже він був надзвичайно закоханий в свою латифундію, яку називав «перлиною України». Можливо зробив це під примусом: не зміг відмовити генералу-фельдмаршалу,

своєму командувачу, до того ж, окрім грошей, отримав ще й Дубровненські землі (суч. Зхідна Білорусь), які Потьомкін придбав після Першого розділу Польщі. Після продажу Сміли проживав у центрі своїх нових маєтностей – м. Дубровно, де й помер у 1819 р. [32].

ЖАБОТИНСЬКИЙ КЛЮЧ

Частина черкаських маєтностей магнатів Конецпольських на поч. XVIII ст. потрапила у власність до інших польських магнатів – Яблоновських. Набули вони їх не вельми чесним шляхом: чигиринський староста Ян Станіслав Яблоновський (Рис. 3: 4) у 1711 р., скориставшись вторгненням на Правобережну Україну об'єднаної татарсько-козацько-польсько-шведської армії на чолі з гетьманом у вигнанні Пилипом Орликом, зайняв маєтності, які належали його сусіду Яну Александру Конецпольському. До його рук потрапили Жаботин, Мліїв, Городище, Лебедин та Капустина Долина. Після цього розпочався багаторічний судовий процес між магнатами, який завершився у 1719 р. в зв'язку зі смертю позивача Яна Александра. Втім суд виніс рішення частково на користь Яблоновського – той закріпив за собою Жаботинський ключ, розташований на межі Черкаського і Чигиринського старостств [37, с. 723–724].

Яблоновські гербу «Прус III» – знатний польських шляхетський магнатський рід, який походив із Північної Мазовії (назва – від с. Яблонув). З кін. XVI ст. вони перебралися до Галичини, а у наступному столітті поширилися на Волині, Брацлавщині та Київщині. Ряд представників роду у XVIII ст. отримали титул князів Священної Римської імперії. Ян Станіслав Яблоновський (1669–1731) – старший син каштеляна краківського, гетьмана великого коронного Станіслава Яна Яблоновського та Маріанни Казановської (племінниці черкаського старости сер. XVII ст. пана Адама Казановського). Обіймав посади хорунжого великого коронного, воєводи волинського та руського. Його племінником був польський король Станіслав I Лещинський, при якому в 1706–1709 рр. Яблоновський отримав пост канцлера великого коронного. Також був старостою білоцерківським та чигиринським. На поч. XVIII ст. він – один із найвпливовіших людей свого часу. Був одружений із Йоаною де Бетуне, племінницею королеви Собеської [20].

Після того, як спадок Конецпольських у Черкаському повіті перекупив Єжи Александр Любомирський, знову відновилися суди за спірний Жаботинський ключ, тепер вже з

магнатами Любомирськими. Проте покровительство короля дозволило Яблоновському зберегти за собою ці маєтності. По смерті Яна Станіслава у 1731 р. права на Жаботинський ключ перейшли до його старшого сина Яна Каєтана Яблоновського (ще за життя батько передав йому посаду старости чигиринського).

Князь Ян Каєтан Яблоновський (1699/1700–1764) – полковник військ королівських, з 1754 р. – воєвода брацлавський, кавалер найвищих державних нагород Речі Посполитої (Орден Білого Орла) та Іспанії (Орден Золотого Руна) [40]. З-поміж інших титулів іменував себе «графом на Жаботині» [37, с. 724]. На 1754 р. йому належали такі населені пункти в Черкаському повіті: м-ко Жаботин, сс. Кам'янка, Яблунівка, Березняки, Сунки, Залевки, Голов'ятине, Малий Бузуків, Плескачівка, Чубівка, Лубенці та ін. [16, с. 98–99]. Іменем магната називалося с. Каєтанівка (суч. Стара Осота Олександрівського р-ну Кіровоградської обл.) [13, с. 691].

Жаботинським ключем управляли адміністратори князя. З них відомий пан Богуслав Залеський. Під час гайдамацького повстання 1734 р. запорізькі козаки разом із місцевими селянами напали на Жаботинський замок, вбили і побрабували Залеського. Його вдова Маріанна з Буяльських у 1737 р. подала судову скаргу на кривдників, а також звинуватила в бездіяльності та пособництві гайдамакам російського полковника Андрея Дуніна, що очолював російські допоміжні війська, які в той час квартирувалися у жаботинських маєтностях [2, с. 263–264; 37, с. 724]. Інший жаботинський адміністратор пан Казимеж Чайковський згадується у 1740 р.: від імені чигиринського старости скаржився на наїзд надвірних козаків смілянського губернатора В. Буяльського [2, с. 311–312].

Ще 1757 р., за рішенням короля, Я. К. Яблоновський мав передати Чигиринське старство своєму племінникові Антонію Барнабі (Рис. 3: 5), втім до смерті так і не поступився посадою. Був двічі одружений, але нащадків не лишив, тож у 1764 р., коли Ян Каєтан помер, Жаботинський ключ успадкував уже згаданий племінник [37, с. 724]. Князь Антоній Барнаба Яблоновський (1732–1799) – син Станіслава Віцентія (молодшого брата Яна Каєтана) та Дороти Бронішовни, онук Яна Станіслава Яблоновського. Окрім місця чигиринського старости, обіймав посади старости межиріцького, швецького, буського, воєводи познанського, з 1782 р. – каштеляна краківського. Був відомим державним та військовим діячем Речі Посполитої, кавалером

найвищої державної нагороди – Ордену Білого Орла. Перша дружина Антонія Барнаби – княжна Анна Сангушківна, донька черкаського старости Павела Кароля Сангушки (відповідно, сестра наступних черкаських старост: Януша Александра (названа), Юзефа Пауліна та Героніма Януша Сангушків) [39].

За часів господарювання в Жаботині Антонія Барнаби знову загострилися відносини із господарями сусідньої Смілянщини магнатами Любомирськими, які здавна претендували на Жаботинський ключ. Вдова покійного Яна Каєтана Яблоновський, тимчасово отримавши контроль над маєтностями померлого чоловіка, пішла на мирову угоду зі Станіславом Любомирським. За цією угодою, яку А.Б. Яблоновський назвав «підступною», йому залишилася лише частина Жаботинського ключа без самого Жаботина: землі на схід від р. Тясмин із м-ком Медведівка, с. Головківка, Мельники, Каєтанівка, Іванівка. Тим не менше, князь Яблоновський не збирався поступатися своїми маєтностями, що дало новий поштовх до «сусідських воєн» із Любомирськими, які тривали до 1780-х рр. [35, с. 234–235; 37, с. 724].

На той час, коли Черкащиною прокотилося повстання Коліївщина (1768), м-ко Жаботин належало вже Станіславу Любомирському. Гайдамаки захопили Жаботинський замок і вбили місцевого адміністратора маєтків Любомирського пана Стемпковського [37, с. 724]. Наприкінці того ж буревного року в документах згадується його наступник «жаботинський управитель» пан Пачановський [5, с. 471].

Таким є короткий нарис, присвячений представникам польсько-литовської аристократії XVIII ст., яка мали відношення до Черкас та навколоїшніх земель: королівських старост і губернаторів, магнатів та їх адміністраторів. Як бачимо, протягом періоду, що розглядався, основна влада в регіоні належала найвідомішим магнатським родам Речі Посполитої (переважно польського походження або споляченим): Потоцьким, Конецпольським, Вишневецьким, Любомирським, Радзивіллам, Сангушкам, Яблоновським. Обидві форми адміністративно-господарського управління цієї частини польської провінції – королівщина та магнатерія – мали на меті виключно отримання економічного зиску від нещадної експлуатації місцевих ресурсів. Панівна верхівка (старости, магнати, їх намісники) для досягнення своїх цілей не гребували використовувати такі засоби, як фаворитизм, кумівство, інтриги, а нерідко і грубу силу. До вищих і середніх управлінських посад допускалися виключ-

но представники польської шляхти. Основні ж виробники багатств – українські селяни і міщани – були не лише позбавлені права контролювати ці багатства, але й зазнавали станових, етнічних та релігійних утисків. Відгуком на усі ці проблеми був гайдамацький рух, апогеєм якого стало повстання Коліївщина у 1768 р.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. АЮЗР. – Ч. I. – Т. II: *Материалы для истории православия в Западной Украине в XVIII ст. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский (1759–1771 гг.).* – К., 1864.
2. АЮЗР. – Ч. III. – Т. III: *Акты о гайдамаках (1700–1768 гг.).* – К., 1876.
3. АЮЗР. – Ч. V. – Т. I: *Акты, относящиеся к истории городов и местечек в Юго-Западной России (1432–1798 гг.) / Под ред. В.Б. Антоновича.* – К., 1869.
4. АЮЗР. – Ч. VII. – Т. III: *Акты о заселении Южной России XVI–XVII вв.; Люстрации украинских староств XVIII в. / Под ред. М.Ф. Владимирского-Буданова и В.И. Щербины.* – К., 1905.
5. Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів / Під ред. І.Л. Бутича, Ф.П. Шевченка. – К.: Наук. думка, 1970.
6. Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква, 2007.
7. Коліївщина: 1768–1769 роки у документальній та муарній спадщині. – Т. 1: *Документи архіву Коша Нової Запорозької Січі / Ред. акад. В. Смолій.* – К.: ПУ НАНУ, 2019.
8. Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т. I. – СПб., 1856.
9. Куштан Д., Ластовский В. Археологія та рання історія Черкас. – К. – Черкаси, 2016.
10. Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / Пер. з польськ. Л. Лисенко. – К.: Дух і Літера, 2016.
11. Мариновський Ю.Ю. Герби міста Черкас: спроба узагальнення виявлених джерел // Український археографічний щорічник. – 1992. – Вип. 1. – С. 134–143.
12. Михайлук Ю.М. Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст. – Черкаси: Вертикаль, 2011.
13. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864.

14. Смірнов О. Страна Данила Кушніра і родина Гдишицьких // СОЦІУМ: Альманах соціальної історії. – 2017. – Вип. 13–14. – С. 245–260.
15. Стороженко А. [А.С.] Мамай. Изображения запорожца // Киевская старина. – 1898. – Март. – С. 486–492.
16. Тариф подимного податку Київського воєводства 1754 року / Джерела до історії Правобережної України. – Т. 2. – Біла Церква: Вид. Пшонківський О.В., 2015.
17. Черкассам 700 лет. Подборка документов и материалов в помощь пропагандистскому активу / Сост. Н. И. Береза и др. – Черкассы, 1986.
18. Chłapowski K. Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795: Materiały żrydłowe. – Warszawa, 2017.
19. Dymnicka-Wołoszyńska H. Radziwiłł Michał Kazimierz zw. Rybeńko (1702–1762) // PSB. – T. XXX. – Wrocław i in., 1987. – S. 299–306.
20. Gierowski J. Jabłonowski Jan Stanisław (1669–1731) // PSB. – T. X. – Wrocław i in., 1962–1964. – S. 221–223.
21. Gierowski J. Koniecpolski Jan Aleksander (zm. 1719) // PSB. – T. XIII. – Wrocław i in., 1967–1968 – S. 520–521.
22. Gierowski J. Lubomirski Jerzy Aleksander (ok. 1669–1735) // PSB. – T. XVIII. – Wrocław i in., 1973. – S. 21–23.
23. Gorczak B. Katalog rękopisów Archiwum X. X. Sanguszky w Sławucie. – Sławuta, 1902.
24. Grosfeld B. Potocki Antoni Michał (1702–1766) // PSB. – T. XXVII. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1982–1983. – S. 782–790.
25. Haratym A. Fabian Kazimierz Szaniawski (1700–1734) // PSB. – T. XLVI. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 2009–2010. – S. 619–620.
26. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego / Wid. J.N. Bobrowicza. – T. VII. – Lipsk, 1841.
27. Kryl K. Niepospolita kobieta. Teofila Konstancja z Radziwiłłów Morawska (1738–1807) [Режим доступу]: // http://www.wilanow-palac.pl/niepospolita_kobieta_teofila_konstancja_z_radziwillow_morawska_1738_1807.html
28. Marcinek R. Sanguszko Janusz Aleksander (1712–1775) // PSB. – T. XXXIV. – Wrocław i in., 1992–1993. – S. 490–492.
29. Marcinek R. Sanguszko Józef Paulin (1740–1781) // PSB. – T. XXXIV. – Wrocław i in. 1992–1993. – S. 494–496.
30. Marcinek R. Sanguszko Paweł Karol (1680–1750) // PSB. – T. XXXIV. – Wrocław i in., 1992–1993. – S. 497–500.
31. Orman E. Sanguszko Hieronim Janusz (1743–1812) // PSB. – T. XXXIV. – Wrocław i in., 1992–1993. – S. 484–488.

32. Rostworowski E. Lubomirski Franciszek Ksawery (1747–1819) // PSB. – T. XVIII. – Wrocław i in., 1973. – S. 32–33.
33. Rulikowski E. Czerkasy // SGKP. – T. I. – Warszawa, 1880. – S. 802–808.
34. Rulikowski E. Moszny // SGKP. – T. VI. – Warszawa, 1885. – S. 732–739.
35. Rulikowski E. Medwedywka // SGKP. – T. VI. – Warszawa, 1885. – S. 232–235.
36. Rulikowski E. Smiła // SGKP. – T. X. – Warszawa, 1889. – S. 880–884.
37. Rulikowski E. Żabotyn // SGKP. – T. XIV. – Warszawa, 1895. – S. 721–725.
38. Szczygielski W. Lubomirski Stanisław (1704–1793) // PSB. – T. XVIII. – Wrocław i in., 1973. – S. 50–53.
39. Wereszycka H. Jabłonowski Antoni Barnaba (1732–1799) // PSB. – T. X. – Wrocław i in., 1962–1964. – S. 216–218.
40. Wereszycka H. Jabłonowski Jan Kajetan (1699 lub 1700–1764) // PSB. – T. X. – Wrocław i in., 1962–1964. – S. 223–224.
41. Wierzbicka-Michalska K. Radziwiłłowa Franciszka Urszula (1705–753) // PSB. – T. XXX. – Wrocław i in., 1987. – S. 388–390.
42. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895.
43. Zielińska Z. Morawski Ignacy Feliks (1744–1790) // PSB. – T. XXI. – Wrocław i in., 1976. – S. 718–719.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ:

АЮЗР – Архив Юго-Западной России;
 PSB – Polski Słownik Biograficzny;
 SGKP – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ:

Рис. 1. Портрети черкаських старост XVIII ст. та членів їх родин (князі Сангушки): 1 – Павел Кароль; 2 – Маріанна Сангушкова (з Любомирських); 3 – Януш Александр; 4 – Барбара Уршула Сангушкова (з Дуніних); 5 – Юзеф Паулін; 6 – Геронім Януш.

Рис. 2. Портрети магнатів XVIII ст., які володіли Мошенським та Білозерським ключами коло Черкас: 1 – Януш Антоній Вишневецький; 2 – Францішка Уршула Радзивіллова

(з Вишневецьких); 3 – Міхал Казимеж Радзивілл «Рибонька»; 4 – Теофіла Констанція Моравська (з Радзивіллів); 5 – Ігнацій Фелікс Моравський.

Рис. 3. Портрети магнатів XVIII ст., які володіли Смілянщиною та Жаботинським ключем коло Черкас: 1 – Ян Александр Конецпольський; 2 – Єжи Александр Любомирський; 3 – Станіслав Любомирський; 4 – Ян Станіслав Яблоновський; 5 – Антоній Барнаба Яблоновський.